

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

CORC QORDON BAYRONUN POEZİYASININ AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏLƏRİNİN LİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İxtisas: 5706.01– “Azərbaycan dili”

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: Minayə Əflatun qızı Məmmədova

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi

almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Naxçıvan – 2022

Dissertasiya işi Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Zülfiyyə Hüseyn qızı İsmayıl

Rəsmi opponentlər: Filologiya elmləri doktoru, professor
Məhərrəm Əvəz oğlu Məmmədov

Filologiya elmləri doktoru
Şaban Qulam oğlu Hüseynov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Rəşad Əli oğlu Zülfüqarov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Naxçıvan Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.39 Dissertasiya Şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:

AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya
elmləri doktoru, professor
_____ **Əbülfəz Aman oğlu Quliyev**

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
_____ **İman Zeynalabdin oğlu Cəfərov**

Elmi seminarın sədri:

_____ **Akif Kazım oğlu İmanlı**

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dünya ədəbiyyatının korifeylərindən olan Corc Qordon Bayronun (1788-1824) yaradıcılığına dair tədqiqatlarda mühüm istiqamətlərdən biri şairin Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş əsərlərinə məxsus linqvistik xüsusiyyətlərin araşdırılmasıdır. C.Q.Bayron yaradıcılığının problematikası, paradiqmatik səviyyəsi, müxtəlif əsərlərdə poetik fiqurların özünəməxsus mənzərəsi, sintaqmatik düzümlər, mətnin struktur informasiyasını daşıyan işarələr və s. məlum poetik örnəklərin dilinə üfiqi və şaquli yanaşmaları zəruriləşdirir.

C.Q.Bayronun yaradıcılığı konkret zamanın və məkanın mədəniyyət tipi, mətn xronotopu (dil, üslub və düşüncə özünəməxsusluğu) olaraq fəlakəşir. Ayrı-ayrı əsərlərinin ortaya qoyduğu paradiqmatik səviyyə, sintaktik səviyyə, janr səviyyəsi bütün parametrləri ilə bayronizmə gedən yolu müəyyənleşdirir. Ona görə də ədibin düşüncəsindən irəli gələn dil fakturasının (orijinalda və tərcümədə) bir problem olaraq araşdırılması mühüm aktuallıq qazanır. Burada poetik sistemin bir bütöv olaraq ortaya qoyduğu dil və düşüncə modelləri, mətnin struktur informasiyasını daşıyan işarələrin axarı və yaradıcı üslubu fəlakəşir. «Gavur» (may, 1813) «Abidos gəlini» (dekabr, 1813), «Korsar» (1814-cü ilin əvvəlləri), «Lara» (avqust, 1814), «Korinfin mühasirəsi», «Parizina» (1815-ci ilin sonu, 1816-cı ilin əvvəlləri) və s. kimi əsərlər dil, üslub özünəməxsusluğunda sistemli yanaşmalara şərait yaradır. C.Q.Bayron bu əsərləri ilə bütün-lükdə Avropa mühitində yeni lirik-romantik tipli poema janrının yaradıcısı olaraq yer tutmuşdur. Ədibin yaradıcı istedadı, poetik fiqurlardan yüksək sənətkarlıqla istifadəsi, bayronizm təşəvvürünü Avropa və Şərq arenasında formalaşdırması, əsərlərində türk, fars, ərəb sözlərindən istifadəsi və istifadə imkanları, türk, yunan, alban xalqlarının folkorundan, adət-ənənəsindən yararlanması, Şərq dillərindən götürdüyü ifadələri (daha çox türk) ilk dəfə ingilis mühitinə gətirməsi və s. şairin əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin linqvistik problemlərinin araşdırılmasını aktuallaşdırır.

C.Q.Bayronun yaradıcılığı zaman-zaman dünya dillərinə tərcümə olunmuş və bu gün də olunmaqdadır. Azərbaycanda şairin

əsərlərinin tərcüməsi təxminən iyirminci yüzilliyin ilk onilliklərindən başlamışdır. İstedadlı şairin əsərləri orijinaldan (ingilis dilindən) rus və Azərbaycan ədibləri tərəfindən dilimizə tərcümə olunmuşdur. Əsərlərinin tərcüməsi ilə bağlı ədəbiyyatşünaslıq kontekstində müəyyən elmi-nəzəri mülahizələr yürüdülsə də, Azərbaycan dilində tərcümələrinin lingvistik xüsusiyyətləri sistemli araşdırma faktına çevrilməmişdir. “Gavur”, “Abidos gəlini”, “Korinfin mühasirəsi”, “Şilyon məhbusu”, “Mazepa”, “Qabil” və s. tərcümələrinin tam şəkildə tədqiqi tərcümə ilə bağlı tədqiqatlar siyahısına ilk dəfədir təqdim olunur.

C.Q.Bayron əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin dil baxımından üslubi imkanları monoqrafik araşdırma faktına çevrilməmişdir. Son dövrün ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi prosesləri dünya düzənində mədəniyyətlərin inteqrasiyasını, qloballaşmanın perspektivlərini, millilik və bəşərlik kontekstində dəyərlərin uzlaşma məqamlarını bir zərurət olaraq qarşıya qoyur. C.Q.Bayron yaradıcılığına bu kontekstdən yanaşdıqda tərcüməşünaslıq və onun funksional səciyyəsi baxımından ciddi bir paradiqmatik mənzərə ilə qarşı-qarşıya dayanırıq. Bütün bunlar problem səviyyəsində şairin ədəbi irsinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin öyrənilməsi səviyyəsini daha geniş müstəvidə diqqət önünə gətirir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı müxtəlif dövrlərdə C.Q.Bayron poeziyasından Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş nümunələrdir. Araşdırmanın predmetini ayrı-ayrı tərcümə örnəkləri təmsalında dil və üslubi xüsusiyyətlərin özünəməxsusluq məqamlarının aydınlaşdırılması, orijinal və tərcümə səviyyəsində müqayisəli təhlilini vermək təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi XIX əsr ingilis poeziyasının görkəmli nümayəndəsi olan Corc Qordon Bayronun ədəbi irsindən Azərbaycan dilinə tərcümələrdə, eləcə də onların variantlarında lingvistik xüsusiyyətləri, bədii ifadə, bədii təsvir vasitələrini, dil və üslub imkanlarını, bədii baxımından fərdi üslubları aşkara çıxarmaqdır. Bunun üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Bədii tərcümə nəzəriyyəsi kontekstində C.Q.Bayron poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsində dil baxımından fərdi üslubun özünəməxsusluq məqamlarını aydınlaşdırmaq;

- Qərb ədəbiyyatında Şərq mühitinin dərkə və təqdiminin paradiqmatik səviyyəsini dil fakturası əsasında açıqlamaq;

- C.Q.Bayron poeziyasının fonopoetik, morfopoetik sisteminin geneoloji məzmununu müəyyənləşdirmək;

- “Şərq poemaları”nın (“Gavur”, “Abidos gəlini”, “Korinfin mühasirəsi”, “Mazepa”) orijinaldan Azərbaycan dilinə tərcüməsində dil və üslub xüsusiyyətlərinin hansı səviyyədə qorunuşunu aşkarlamaq;

- Ayırı-ayrı poetik örnəklərdə invariantların, arxaik yaddaşın özünü göstərməsinin üslubi məqamlarını orijinal və tərcümə əsasında aydınlaşdırmaq;

- Orijinalda və tərcümə örnəklərdə sintaktik səviyyənin sözlü mətn olaraq ortaya qoyduğu məzmunu açıqlamaq;

- fərdi üslub təmsalında müəllif və tərcüməçi üslubunun tipoloji təhlilini vermək;

- müxtəlif tərcümə örnəklərində sintaktik fiqurların hərəkətliliyini mətn//mətn münasibətləri təmsalında müəyyənləşdirmək;

- tərcümələrdəki söz qruplarının (ümumişlək sözlər, onomastik leksika, peşə-sənət sözləri, ekzotik sözlər, varvarizmlər, arqo sözlər, jarqon sözlər və s.) mətn daxilində məqamını və yerini aydınlaşdırmaq;

- mətn daxilində frazemlərin (hazır poetik fiqurların) işləklik məzmununu açıqlamaq;

- C.Q.Bayronun əsərlərinin tərcüməsində fərdi üslubların özünəməxsusluğunu tipoloji müstəvidə aşkarlamaq;

- görkəmli ədibin əsərlərinin rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsinin orijinaldan tərcüməsi ilə müqayisəsini aparmaq;

- C.Q.Bayronun əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin bir bütöv olaraq üslubi məqamları haqqında dolğun təsəvvür formalaşdırmaq və s.

Tədqiqatın metodoloji əsası. Araşdırma müasir tərcüməşünaslığın əldə etdiyi zəngin təcrübə və mövcud elmi-nəzəri prinsiplər əsasında yazılmışdır. Bununla yanaşı, ayırı-ayrı problemlərin təhlil və aydınlığında tarixi-müqayisəli, nəzəri-tipoloji, struktur-semiotik metodun ortaya qoyduğu konsepsiyalardan da yararlanılmışdır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar: “Corc Qordon Bayronun poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcümələrinin linqvistik xüsusiyyətləri” mövzusu bu günə qədər araşdırılmadığına görə problemin aydınlaşması müstəvisində aşağıdakı müddəalar müdafiəyə çıxarılır:

a) C.Q.Bayron yaradıcılığından Azərbaycan dilinə tərcümələrin rəngarəngliklə nəzərə çarpacaq özünəməxsusluq məqamları vardır;

b) orijinaldan tərcümələr fonopoetik, morfoopoetik mükəmməlliyi əhatələmək baxımından dolğun təsəvvür formalaşdırır;

c) tərcümələrdə fərdi üslubun rəngarəng spektrləri bir bütöv olaraq mahiyyətin təqdiminə köklənir;

ç) görkəmli şairin əsərlərində (“Gavur”, “Abidos gəlini”, “Korinfin mühasirəsi”, “Mazepa”) işləklilik qazanmış türk, fars və ərəb sözlərinin üslubi məqamları sənətkarın Şərq mədəniyyətinə marağının və həssaslığının təsdiqi olaraq səciyyələnir və tərcümələrdə davamlı şəkildə qorunur;

d) paradigmatik səviyyənin ehtiva olunması baxımından mövcud tərcümə nümunələri orijinaldakı məzmun qatlarına bağlanır;

e) sintaktik fiqurların zənginliyi orijinalda və tərcümədə mahiyyətin ortaya qoyulmasına köklənir;

ə) orijinaldan və digər dildən (məsələn, rus dilindən) Azərbaycan dilinə tərcümənin tipoloji təhlilində özünü göstərən üslubi məqamlar gerçəkliyi ifadənin fərqlilik və özünəməxsusluq örnəkləri olaraq fəaktlaşır.

İşin elmi yeniliyi: Dissertasiyanın elmi yeniliyini aşağıdakı amillər şərtləndirir.

-C.Q.Bayronun yaradıcılığının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin tarixi mənzərəsi və özünəməxsusluq spektrləri aşkarlanmışdır;

-fərdi üslubun müəyyənliyində sənətkar və tərcüməçi imkanlarının ortaqlıq məqamları dəyərləndirilmişdir;

- mətn daxilində sintaktik fiqurların işləklilik imkanları, sintaqmatik düzümün ümumi diaxroniyası müəyyənləşmişdir;

-orijinaldakı paradigmatik səviyyənin tərcümədə özünü hansı sərhədlər daxilində reallaşdırması açıqlanmışdır;

-ədibin əsərlərində türk, fars və ərəb dilindən olan sözlərdən istifadənin məzmun qatları orijinal və tərcümə müstəvisində

dəqiqləşdirilmişdir;

- tərcümələrdəki söz qruplarının (ümumişlək sözlər, peşə-sənət sözləri, varvarizmlər, jarqon sözlər və s.) mətn daxilində məzmun yaratma imkanları aydınlaşmışdır;

- C.Q.Bayron poeziyasının fonopoetik, morfo poetik sisteminin tipoloji yanaşmada tərcümə kontekstində stixial xarakteri aşkarlanmışdır;

- “Şərq poemaları”nın (“Gavur”, “Abidos gəlini”, “Korinfin mühasirəsi”, “Mazepa”) orijinaldan Azərbaycan dilinə tərcüməsində dil və üslub xüsusiyyətlərinin hansı səviyyədə qorunuşu müəyyənləşdirilmişdir;

- Ayrı-ayrı poetik örneklərdə invariantların, arxaik yaddaşın özünü göstərməsinin üslubi məqamları orijinal və tərcümə əsasında açılmışdır;

- görkəmli ədibin əsərlərinin rus dilindən tərcüməsinin orijinaldan tərcüməsi ilə tipoloji müqayisəsi aparılmış və tərcüməşünaslıq baxımından özünəməxsusluq spektrləri aşkarlanmışdır;

- C.Q.Bayronun əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin üslubi məqamları haqqında dolğun təsəvvür formalaşdırılmışdır.

İşin nəzəri və praktik əhəmiyyəti: Tədqiqat tərcüməşünaslıq müstəvisində yazılacaq əsərlər üçün nəzəri qaynaq funksiyası yerinə yetirmək baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Dissertasiyadakı nəzəri-metodoloji yanaşma təcrübəsindən yararlanmaqla dünya ədəbiyyatının digər korifeylərinin əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin ümumi sistemini aydınlaşdırmaq mümkündür. Araşdırmanın praktik əhəmiyyəti sahə mütəxəssislərinin geniş şəkildə bəhrələnmə imkanları ilə əlaqədardır. Tədqiqat işinin materiallarından ali məktəblərin filologiya fakültələrində “Azərbaycan dili”, “Tərcümə sənəti”, “Dünya ədəbiyyatı”, “Azərbaycan ədəbiyyatı” fənlərinin tədrisində istifadə oluna bilər. Dissertasiya işi eyni zamanda İngiltərə, Azərbaycan, həmçinin Rusiya mədəni əlaqələrinin öyrənilməsi üçün də mühüm qaynaq funksiyasını yerinə yetirə bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası: Dissertasiyanın mövzusu Azərbaycan Respublikası Elmi Tədqiqatların Əlaqələndirilməsi Şurası Filologiya Problemləri üzrə Elmi Şurasının 14 may 2015-ci il tarixli iclasında (protokol № 3) və Naxçıvan Dövlət Universiteti Elmi

Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli iclasında (protokol № 6) təsdiq olunmuşdur. İş Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı” kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Mövzu ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tələblərinə müvafiq müxtəlif nüfuzlu elmi məcmuələrdə (4-ü xaricdə olmaqla) 12 məqalə və konfrans materialı çap etdirilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu: Dissertasiya işi “Giriş”, üç fəsil, “Nəticə” və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. “Giriş” 8 səhifə – 13753 işarə, I fəsil 32 səhifə – 64952 işarə, II fəsil 44 səhifə – 87531 işarə, III fəsil 48 səhifə – 81760 işarə, “Nəticə” 6 səhifə – 10778 işarə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 11 səhifə – 13405 işarədir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 152 səhifə – 275500 işarədir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, problemin öyrənilmə səviyyəsi, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri göstərilmiş, işin metodoloji əsası, irəli sürülən əsas müddəalar nəzər nöqtəsinə çəkilmiş, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, dissertasiyanın aprobeasiyası və s. haqqında məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın **“Bədii tərcümə nəzəriyyəsinin aktual problemləri”** adlanan birinci fəslində qeyd olunur ki, tərcümə sahəsində qazanılmış zəngin təcrübə dünya səviyyəsində mədəni bağlntıları, müxtəlif tipli nailiyyətlərin kitablaşmasını tarixi-mədəni axarda tərcümə vasitəsi ilə bir ənənə olaraq gələcəyə daşımağı zəruriləşdirmişdir.

Azərbaycan timsalında elmi və ədəbi-bədii əsərlərlə bağlı tərcümə ənənəsinin orta əsrlərin dərinliklərinə gedib çıxacaq zəngin təcrübəsi vardır: *“Dünya ədəbiyyatının qarşılıqlı zənginləşmə istiqamətində inkişafı müəyyən dövr ərzində tərcümə vasitəsilə formalaşmış, bəşər mədəniyyətinin çoxsaylı xalqlar arasında geniş yayılmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə, dünya xalqları arasında mədəni əlaqələrin və sənət adamlarının arasında ədəbi təmasın bünövrəsi*

qoyulmuşdur”¹.

Zəngin dil və ədəbiyyata malik olan ən qədim xalqların ədəbi inkişafında tərcümə ədəbiyyatı mühüm rol oynamışdır. Dünya ədəbiyyatının şedevrləri məhz tərcümə vasitəsi ilə dünyanı dolaşmış və bəşər sivilizasiyasının möhtəşəm örnəyi olaraq bədii düşüncəni fəth etmişdir. Ona görə də bütün xalqların elmi və bədii sferasında tərcümə bir istiqamətdir, xalqların bədii zövqünün, ədəbi-mədəni inkişafının yüksəlməsinə təsir edən əsas xətlərdəndir. Ümumiyyətlə, xalqlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin *“ən çox yaşayan, təsir göstərən sahəsi bədii tərcümədir”*².

Ayrıca bir yaradıcılıq sahəsi olaraq tərcümənin tarixi özlüyündə ilkin dildən başqa dillərin tədrici prosesdə parçalanıb formalaşması zamanına qədər qədim bir tarixlə faktlaşır. İlkin proses ləngərli və həm də ağır-ağır tarixin dolaylarıncə hərəkət etdikcə zənginləşmə və əlavələrlə ciddi təcrübə qazanmışdır. Günümüzə qədər gəlib çıxan tərcümə ənənəsi və onun haqqında olan elm (tərcüməşünaslıq) bütün parametrlərdə üfiqi və şaquli genişlənmələrlə yeni keyfiyyət qazanmaları halı ilə xarakterik görünür. Çünki *“bədii əsəri yaratma kimi, tərcümə də özünəməxsusluqla reallaşan bir yaradıcılıq prosesidir. Dil baxımından orijinal əsər müəllifi bir dilin, tərcüməçi isə iki dilin müəllifi olmalıdır”*³.

Əlbəttə, tərcüməçi üçün doğma dilin qanun və qaydaları müqəddəsdir və toxunulmazlıqla qorunur. Mətn xronotopları tərcümənin diferensiallıq məqamlarını aydınlaşdırmaq və hipertekstuallığı bir tərəf olaraq ortaya qoymaq üçün əsaslı imkanlar yaradır. C.Q.Bayronun əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin linqvistik xüsusiyyətləri üzərində aparılan təhlillər bu baxımdan tərcüməşünaslığın problemlərinin ümumi mənzərəsi haqqında dolğun təsəvvür yarada bilmək imkanı ilə səciyyələnir. Məsələn, İ.Rəhimovun, N.Gəncəlinin, B.Vahabzadənin, A.Aslanovun tərcümələri ədəbi

¹ Əsgərli, F. Bədii tərcümə prinsipləri / F.Əsgərli. – Bakı: ADPU, – 2009. – s. 3

² Nəbiyev, B. Roman və müasir qəhrəman / B.Nəbiyev. – Bakı: Elm, –1987. – s. 256

³ Гачечиладзе, Г. Художественный перевод и литературные взаимосвязи / Г. Гачечиладзе. – Москва, Советский писатель, – 1972. – s. 83

tənqidin dəyərləndirdiyi mükəmməl tərcümə nümunələri kimi qeyd olunur, Azərbaycan dilində çox dəyərli, ədəbi-estetik zövqü aşıl原因an tərcümə nümunələri olaraq uzunömürlü əsərlər kimi qiymətləndirilir.

Tərcüməçi mətnin emosional xüsusiyyətlərini, üslubi rəngarəngliyini, fikrin adekvat şəkildə çatdırılmasının məqamlarını əvvəldən axıra qədər nəzərə almaqla işə köklənir. Burada tərcüməçinin mətnə sədaqəti, yazıçı ruhunu mətn boyu qoruya bilmək bacarığı mühüm şərtədir. Tərcüməçi // müəllif // oxucu timsalında olanlar bütünlükdə tərcümənin uğurluluq dərəcəsini ortaya qoyur.

Tərcümə bütün parametrlərdə ruhi-idraki, bədii-estetik düşüncə hadisəsidir. Mətnin müəyyənləşdirdiyi formal strukturdan ayrı-ayrı hadisə və əhvalat keçidlərinə, gerçəkliyi əks etdirmədən janr səviyyəsinə qədər nə varsa – hamısı müəllif qayəsinə dayanır. Mətnin məqsədi ilə tərcüməçi məramı arasındakı bağlantılar, hadisə və əhvalatların dil komponentləri müstəvisində simmetriyalı düzümü, orijinal mətnin struktur səviyyəsinin sintaktik fiqurların hərəkətliyiyləndirilməsində yaratdığı özünəməxsusluq tərcümə və orijinal müqayisələrini təhlilə gətirməyi zəruriləşdirir.

Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsi ilə bağlı zaman-zaman məqalə və monoqrafiya səviyyəsində nəzəri-tipoloji araşdırmalara üstünlük vermişdir. Məsələn, İ.Rəhimovun “Bayronun Şərq poemalarında Şərq sözləri”, Ə.Rzayevin “İngilis poeziyasında Şərq sözləri”, Ş.Xəlillinin “Ceyms Oldric yaradıcılığında Azərbaycan mövzusu”, “Ədəbi əlaqələr işığında”, “Klassik poeziya və ədəbi əlaqələr”, “Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələri folklor materialları əsasında”, Tünzalə Yaqubovanın “Qərbi Avropa və Şərq romantizminin müqayisəli tipologiyası: Bayron və Cavid”, Ellada Gərayzadənin “Azərbaycanda Bayronşünaslığın yaranması və inkişafı” və s. kimi kitab, fəlsəfə doktoru dissertasiyası və monoqrafiyaların yazılması ədəbi bağlantıların dinamik mənzərəsini səciyyələndirir. Leyli Əliyevanın Azərbaycan klassiklərinin İngilis dilinə tərcüməsi ilə bağlı araşdırmaları da bura daxildir.

Dissertasiyanın “**C.Q.Bayronun “Şərq poemaları”nın orijinaldan Azərbaycan dilinə tərcüməsində dil xüsusiyyətləri**” adlanan ikinci fəslində problem iki paragrafda ümumiləşdirilir. “**C.Q.Bayron əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin ümumi**

nəzəri aspektləri” adlı I paraqrafda qeyd edilir ki, görkəmli şairin yaradıcılığının Azərbaycan dilinə tərcüməsində ən mühüm problematik məsələlərdən birisi “Şərq poemaları”nın tərcümə müstəvisində dil və üslub xüsusiyyətlərinin aydınlaşmasıdır. Ümumiyyətlə, XVIII əsrdən başlayaraq Şərqə artan maraq Şərq mədəniyyəti anlamında nə vardısı hamısını öyrənib mənimsəməyə köklənmişdi. Şərqin möhtəşəm mədəniyyət illustrasiyaları, zəngin ədəbiyyat şedevrləri, mif və folklor nümunələri, etnoqrafik və tarixi yaddaşı və s. Qərb üçün bir ecazkarlıq nümunəsi olmuşdur. C.Q.Bayronun “Şərq poemaları” da bu ecazkarlığa vurğunluğun nəticəsi olaraq yaranmışdır.

1788-ci il yanvar ayının 22-də yoxsullaşmış lord ailəsində anadan olan Bayron Kembric universitetində təhsilini başa vurduqdan sonra (1808) səyahətə çıxır (1809), İspaniyada, Malta adasında, Yunanıstanda və Türkiyədə olur. 1824-cü il aprelin 14-də Yunanıstanda vəfat edir. Şərq səfəri görkəmli ədibin düşüncəsində əvəzsiz iz qoymuş və “Şərq poemaları” kimi möhtəşəm abidələrin yaranması ilə nəticələnmişdir.

Səyahətdə olduğu regionların məişəti, coğrafiyası, folkloru, adət-ənənəsi, inam və etiqadları, mifik və tarixi yaddaşı şairin dünya görüşündə dərin izlər buraxmışdır. “Gavur” (may,1813), “Abidos gəlini” (dekabr,1813), “Korsar” (1814-cü ilin əvvəlləri), “Lara” (avqust,1814), “Korinfin mühasirəsi”, “Parizina” (1815-ci ilin sonu, 1816-cı ilin əvvəlləri) Şərqə sonsuz sevginin nəticəsi kimi ürəkləri fəth etmişdir.

“Dünyəvi kədər” şairi kimi tanınan C.Q.Bayron yaradıcılığının Azərbaycan dilinə tərcüməsinə keçən əsrin əvvəllərindən başlanılmışdır. 50-ci illərdən isə bu proses həmişə artan istiqamətdə getmiş, M.Təhmasib, İ.Rəhimov, M.Rzaquluzadə, Ə.Rza, B.Vahabzadə, A.Aslanov, R.Rza, N.Gəncəli və başqalarının tərcüməsində geniş oxucu kütləsinə çatdırılmışdır.

C.Q.Bayron yaradıcılığının Azərbaycanda tədqiq və təbliğində İ.Rəhimovun xüsusi rolu olmuşdur. O, “Şərq poemaları” silsiləsinə daxil olan üç poemanın sətri tərcüməsini etmişdir. “Şərq poemaları” bütün aspektləri, poetik fiqurların sıralanması, mətn bütövlüyü ilə yüksək sənət abidəsi səviyyəsində tipoloji yanaşmaları diqqət önünə gətirir.

C.Q.Bayron yaradıcılığı poetik dilin işləklik sxemləri, sintaktik fiqurların mətnə gətirdiyi ovqat anlamında yadadıcı imkanlarını sərgiləməklə, həm də ona olan marağın məzmun qatlarını müəyyənləşdirir. Bədii mətndə sözün və ifadənin məna yükü onun məna-yaratma imkanlılığında təzahür edir. Türk, fars, ərəb sözlərindən mətnin ayrı-ayrı epizodlarında istifadə sintaqmatik düzümün mətn daxilində orijinallıq tipini sərgiləyir. Məsələn, sultanə - xanım mənasında, saray – hərəmxana mənasında və s.

Görkəmli ədibin ingilis dilinə gətirdiyi şərq sözləri tədqiqatlarda əsasən 2 qismə bölünür. Birinci, ilk dəfə C.Q.Bayron tərəfindən işlədilmiş sözlərdir. “Almeh” – rəqqasə qız, “gül”, “tū-fəng”, “ətri-gül”, “bismillah”, “yatağan”, “qalnaq”, “qızlar”, “dəli”- igid, “aman”, “vəlvələ”, “çuxadar”, “rəiyyət”, “qalionçu”- hərbi dənizçi, “çubuq” və s. Ədəbi-mədəni prosesin bu axarı son olaraq bir sıra türk sözlərinin ingilis dilinin lüğət tərkibində özünə yer alması ilə nəticələnmişdir.

“Şərq poemaları” silsiləsinə daxil olan birinci poema “Abidos gəlini”dir. Onu görkəmli şairimiz B.Vahabzadə tərcümə etmişdir. Poemanın sətri tərcüməsi prosesində şair əsərin orijinalı ilə yaxından tanış olmuş, tərcümədə Şərq sözlərinin işləklik məqamlarını təqdim etməyə çalışmışdır. Tərcüməçi məhz bunların ümumi axarında poemanın ruhunu və ideyasını saxlaya bilmişdir. Ayrı-ayrı parçaları məxəz dillə müqayisə etdikdə orijinal və tərcümə arasında ruh və düşüncə yaxınlığı aydın görünür. Məsələn:

And changed her cheek from pale to red,
And red to pale, as through her ears
Those winged words like arrows sped,
What could such be but maiden fears?

Tərcümədə:

Bozardı, qızardı, gah da saraldı.
İtirdi özünü, sözlər ox kimi -
Dəydi qulağına, deşdi qəlbini.
Qorxumu, həsrətimi onun sirdaşı? ⁴

⁴ Bayron, C.Q. Şərq poemaları / C.Q.Bayron. – Bakı: Uşaq gənc nəşr, – 1959. – s. 86

Göründüyü kimi, mətnin orijinalda və tərcümədəki söz axarı onun informasiya yükü ilə birliyini diqqət önünə gətirməklə, dil, ifadə zənginliklərində söz qruplarının yaratdığı səs və məna dalğaları mətn fenomenliyinin təminatçısı funksiyasını yerinə yetirir.

Fəslin II paragrafı **“Şərq poemaları”nın tərcüməsində fərdi üslubun təzahürü**” adlanır və problem ayrı-ayrı bölmələrdə həllini tapır. Məlum olduğu kimi, “Şərq poemaları”nın Azərbaycan dilinə tərcüməsində diqqəti cəlb edən problemlərdən biri fərdi üslubun təzahürü ilə bağlıdır. Çünki yaradıcılıqda (orijinalda və tərcümədə) fərdi üslub sənətkarın siması olub, onun istedadının, imkanlarının, dünyagörüşünün izharıdır. C.Q.Bayronun “Şərq poemaları”nın tərcüməsində özünü göstərən fərdi üslubun təzahürü də tərcüməçi səviyyəsində yaranan bir nümunə kimi maraqlı təəvvürlərə bağlanır. Məsələn, “Abidos gəlini” poemasında bədii əsərin mövzusu, ideyası, kompozisiyası, forması, dili tərcümə kontekstində orijinalı ehtiva edə bilmək imkanları ilə səciyyələnir. Arxaizm, peşə-sənət sözləri, toponim, etnonim və s. təmsalında müxtəlifliklərlə səciyyələnən söz axarı sənətkarın sözdən istifadə bacarığını aşkarlayır. “Bildim, divanxana toplanır demək” – toponim, arxaizm, “mənim pasibanım onda kim olar?” – arxaizm, “xacə düz yollandı hərəmxanəyə” – peşə-sənət sözləri, toponim, köhnəlmiş söz, “bütün ömrün boyu cəhrə əyirsən” - ekzotik söz, köhnəlmiş söz və s. dilin zəngin söz ehtiyatlarından bəhrələnməklə tarixin müxtəlif dövrlərinin düşüncəsini, həyat tərzini göz önünə gətirir.

Orijinaldakı mətn müəllifin bacarıq və səriştəsini, istedadını bir bütöv olaraq ortaya qoymağa köklənirsə, eyni məsələlərdən söz açmağa imkan verir. Bütün bunların ortaqlığında gəlinən qənaət ondan ibarət olur ki, *“üslubun özü də istedad faktıdır, fikirdir; üslub fikrin relyefliyi, aydınlığıdır; üslubda insan bütünlükdə ifadə olunur; üslub şəxsiyyət kimi həmişə orijinaldır”*⁵. “Şərq poemaları” müəllif və tərcüməçi üslubunun reallaşması təmsalında istedadın formulasında dayanan sənətkar imkanlarını göstərir.

Paragrafın **“Vulqar sözlər”** bölməsində vulqar sözlərin mətn

⁵ Новиков, Л.А. Антонимия в русском языке / Л.А. Новиков. – Москва: Изд-во МГУ, –1973. – с. 39

daxilində məzmunyaratma mənzərəsi bir problem olaraq aydınlaşdırılır. Ümumiyyətlə, yazıçı obraz və xarakteri bütün tərəfləri ilə təqdim etmək, əsərdə məişət koloriti ilə real mənzərəni ortaya qoymaq məqsədi ilə vulqar sözlərə müraciət edir. C.Q.Bayron da “Şərq poemaları”nda yeri gəldikcə həmin sözlərdən yararlanmaqla əsərin ümumi məzmun axarında təbiiliyi qoruyub saxlamağa çalışmışdır. Məsələn, “dövlətlidir, ancaq gədədir, gədə”, “sən ey imansızın qarnından çıxan”, “əqidəsiz köllən qoy yerə girsən” və s. misra axarında bədii mətnin məna yükünü canlandırmaq üçün əsərə daxil edilmişdir. Tərcümə nümunələrində də bu fərdi üslubun paradigmatik mənzərəsi kimi mətn axarında axıra qədər özünü nümayiş etdirə bilmək imkanları ilə səciyyələnir.

“Şərq poemaları”nın tərcüməsində fərdi üslubun təzahüründə **“Varvarizmlər”** diqqətçəkici tərəf kimi təhlilləri zəruriləşdirir. C.Q.Bayron yaradıcılığının Azərbaycan dilinə tərcüməsində varvarizmlər də bədii mətn daxilində yaradıcı imkanlarını şərtləndirən söz qrupu kimi diqqəti cəlb edir. Obrazın mahiyyətini açmaq, ənənəvi biçimlərdə bir özünəməxsus iz qoymaq məqsədi ilə sənətkar varvarizmlərdən yararlanır. Məsələn, *“nə var canımızda verək biruzə, onun mürtədliyi mənə əyandır”*⁶ deməklə bədii mətnə əlavə çalar qatır. Xarakteri ifadə və təqdim baxımından varvarizmlər sənətkar üçün bir vasitəyə çevrilir. “Sanki ona Qorqon qara bir ilan, bəxş edib, qıvrılıb alnında yatmış”⁷ deməklə sənətkar obrazın mahiyyətini mifoloji yaddaşdan gələn təsəvvürlərlə çatdırmağa üstünlük verir.

C.Q.Bayronun “Şərq poemaları”nın Azərbaycan dilinə tərcüməsində mühüm bir cəhət **“Poetik sözlər”**in mətnə işləklik məqamlarının qorunmasından ibarətdir. Poetik sözlər mətn daxilində həm də estetik işarə funksiyası ilə əsərin bədii siqlətini təmin edən komponentə çevrilir. Semantik işarələnmədə məna tutumu işarəvi sistem olaraq işarə//gerçəklik, işarə//işarə, işarə//subyekt arasında açılır. Bu bir istiqamətdə tərcümə dilinin imkanlarına bağlansa, digər kontekstdə tərcüməçi istedadına, səriştəsinə hesablanır. Məsə-

⁶ Bayron, C.Q. Seçilmiş əsərləri / C.Q.Bayron. – Bakı: Şərq-Qərb, –2006. – s. 39

⁷ Yenə orada, – s. 41

lən, “Gavur”da “vur-haray səsləri qalxır havaya”, “eh, nəyə gərəkdir bu söz, bu söhbət”, “ah çəkib ağladım, yandım səninçin”, “aha!.. bir anlığa cilovu çəkdi”, “burda şır-şır axan şələlələrdən”, “ah! Varmı dünyada elə bir cavan” və s. əsərin ayrı-ayrı epizod və hadisə axarında poetik söz olaraq mənəyaratmada xüsusi funksional çəkisi ilə diqqət önünə gəlir.

II paraqrafın IV bölməsi “*Sözlərin mənə qrupları (omonim, sinonim, antonim, tabu sözlər, paronim sözlər)*” adlanır. Tərcümələrdə “bayronik qəhrəman”, “bayronizm” məsələsinin çatdırılmasının ümumi mənzərəsi sözlərin mənə qruplarından yüksək ustalıqla bəhrələnmə sayəsində reallaşmışdır. Məsələn, “Gavur”da varlı müsəlman Həsənin evindəki hərəmxana və orada baş verənlər, Leylanın hekayəti, “Abidos gəlini”ndə varlanmaq məqsədi ilə qardaş qatilinə çevrilən Cəfər paşanın amansızlığı, Züleyxanın faciəli həyatı və s. şairin dünyagörüşünü, həyat fəlsəfəsini, yaradıcı istedadını sərgiləyir. Onun tərcüməsi isə bu istedadın Azərbaycan ədəbi mühitinə çatdırılması məsələsidir.

Bədii nümunədə rəvanlığın təmini sözlərin mənə qruplarının yerinə və məqamına görə işlənmə uğurluluğuna bağlanır. “Şərq poemaları” bu kontekstdə kifayət qədər diqqətçəkici ifadə, dil zənginlikləri ilə qarşılaşırıq. Məsələn, “*ulduzlar axşamlar sönmüyananda*”, “*açılır, bağlanır səhifələri*”, “*onlardan əl çəkməz tutqunluq, kədər*” və s. (antonimlər), “*çıraqlar, qəndillər bərq vurur hər an*”, “*qızılla, qaş-daşla yansa da par-par*”, “*çoxdan itib-batıb o şan, o şöhrət*” , “*hiyləsi, kələyi zərbi-məsəldir*” və s. (sinonimlər), “*sanki iblis burda çalmışdır zəfər*”, “*o vəhşi görkəmli, o vəhşi iblis*”, “*vampir surətində peyda olarsan*” və s. (tabu sözlər), “*ehtiras qürurla qaynayıb, haman*”, “*yavaşcadan qaldırıb o, tumbul əllərini*” və s. (paronim sözlər) misrələr dilin ən mühüm poetik ifadə və obrazlılıq funksiyasını yerinə yetirir.

Paraqrafın “*Onomastik leksika (antroponimlər, toponimlər, hidronimlər, kosmonimlər, zoonimlər)*” bölməsində “Şərq poemaları”nın Azərbaycan dilinə tərcüməsinin dil və üslub xüsusiyyətlərinin zənginliyində onomastik vahidlərin rolu məsələsi aydınlaşdırılır.

Onomastik vahidlərin üslubi imkanları bədii mətnə əlavə

çalarlılıq, ekspressivlik gətirməklə, həm də bədii-estetik mühitin təminatına şərait yaradan vasitə kimi ciddi funksiya ilə şərtlənir. Məsələn, poemaların ayrı-ayrı səhifələrində özünə yer alan antroponimlər (“məqsədi, arzusu nədir Gavurun?”, “günah Həsəndədir, burada yox sırrı”, “Leyla bu sarayda yaşayan zaman”, “Cəmşid qılıncının şəbçırağıtək” , “o vaxt Tahir adlı bir dərviş varmış”), etnonimlər (“Yunanın şöhrəti sormayın nədir”, “Dəniz quldurları!.. Maynotdur, bəli...”, “bilirəm düşmənsən osmanlıya sən”, “qılıncı arnaut qanına batmış”, “deyin, Termoniya deyilmi bura?”) və s. onomastik vahidlərin bədii mətnə gətirilməsi və onun poetiklik yaratma funksiyası sadəcə olaraq hansısa informasiyanı çatdırma məramına xidmət etmir, daha dərin mənə qatlarına və etimoloji çalarlarını əksətdirmə məramına köklənir.

“Şərq poemaları”nın onomastik zənginliyi mətnin mənə zənginliyinə vəsilə olmuşdur.

“Frazeoloji vahidlər, frazeoloji söz birləşmələri, frazeoloji sabit ifadə və ibarələr” “Şərq poemaları”nda təhlilə gətirilməli ayrıca bir istiqamətdir. Bədii mühitdə frazeoloji vahidləri hazır şeir qəlibləri, poetik dil komponenti, bədiiliyin mətn daxilində ən uğurlu təminatçısı, hazır şeir və s. anlamlarda şərh edirlər. C.Q.Bayron yaradıcılığında və onun əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin üslubi xüsusiyyətlərində frazeoloji dil materiallarının rəngarəng keyfiyyətləri təzahür edir. “Gavur”, “Korinfin mühasirəsi”, “Şilyon məhbusu”, “Mazera”, “Qabil”, “Abidos gəlini” və s. əsərləri bunun bariz göstəricisi olaraq tərcümədə və orijinalda mükəmməl təsəvvürə bağlanır.

Ümumiyyətlə, obrazlılıq frazeoloji birləşmələrin təbiətindədir. Məsələn, “açıb boşaltmağa kölgəlik də var”, “o yaşıl paltarlı kimdir qabaqda?”, “sarı papağından tanınır, odur” və s. söz birləşmələri bütünlükdə fonopoetik, morfo poetik qatı ilə məzmun yaratmaya, onun poetik çalarlığının, estetik gücünün çatdırılmasına köklənir.

Frazemlər poetik idrakın xəlqi səviyyəsini ortaya qoyan dil faktlarıdır. C.Q.Bayron yaradıcılığı üçün bunlar yaradıcılıq keyfiyyəti, fərdi üslub anlamında ciddi əhəmiyyət daşıyır. Məsələn, “dava eləməzdi; könlü, gözü tox”, “heç kəs inanmırdı bu ağ yalana”, “Açılmır başımız eşq sevdasından”, “zülmət inad göstərdi, qaranlıq

durdu üzə”, “məni qara basır düşündüm bəlkə”, “polad iradəsi, dözümlü vardı” və s. poetik fiqurların zənginliyində bədii tərcümənin orijinal və tərcümə təmsalında uğurluluğu ortaya çıxır.

Paraqrafın **“Peşə-sənət sözləri”** bölməsində “Gavur”, “Korinfin mühasirəsi”, “Şilyon məhbusu”, “Mazera”, “Qabil”, “Abidos gəlini” və s. əsərlərin sərgilədiyi dil faktları təhlil olunmaqla problemə aydınlıq gətirilir. C.Q.Bayron hadisə və obrazın mahiyyətini açmaq məqsədi ilə peşə, sənət sözlərindən də yeri gəldikcə istifadə etmişdir. Məsələn, “Topsaqqal paşanın gözü önündə”, “alaqaranlıqda süpəhilər”⁸ Osmanlı ordusunda sipahi bir termin olaraq ağır suvari ordunu ifadə edir. Və yaxud da “elə ki, üz tutub göyə müəzzin”⁹ namaz vaxtını elan edən ruhani anlamında işlədilir. “Sərvaxt keşikçinin ucalır səsi”, “itaət göstərir əsgərlər ona”, “igid sərkərdələr deyildi belə”, “gözetçi nə işə dedi də, kəsdi”, “təmini axıdıb min il daşyonan”, “yenilməz kömürçü, o qorxmaz vəzir” və s. peşə-sənət sözləri, titul və fəxri adlar süjet və hadisə axarında sənətkarın mövzuya yanaşmasını və mövzu ilə bağlı təsəvvürlərini aydınlaşdırmasını, bundan bir üslub hadisəsi olaraq istifadə etmək düşüncəsini diqqət önünə gətirir.

Sonuncu bölmədə “Şərq poemaları”nda **“Ekzotik sözlər”**in işləklilik məqamları təhlil olunur. Ekzotiklik bir termin olaraq mahiyyətində qeyri-adiliyi, qəribə və yad olmanı özündə ifadə edir. Ekzotik sözlərin C.Q.Bayron yaradıcılığında bir söz qrupu olaraq özünə yer alması məqsədyönlülüüyü ilə maraq doğurur. Məsələn, “çəkib üstümüzə cod şinelləri”, “ya kilsə, ya məsciddən”, “Quran ayəsini oxumaq çətin”, “başı dülbəndlilər qatarbaqatar” və s. misralarda işlənən sözlər ekzotik xarakteri ilə sənətkar tərəfindən düşünülmüş şəkildə mətnə gətirilmişdir. Avropalılar üçün qeyri-adi olan, onlara xas olmayan xüsusiyyətlərlə, fərqliliklərlə diqqəti cəlb edən bu sözlərin “Şərq poemaları”nda bir çoxluqla görünüşü tipik xarakterlidir. Bütün bunlar isə yaradıcının və tərcüməçinin dil komponentlərindən yüksək intelleksiya ilə istifadə bacarığından xəbər verir.

⁸ Bayron, C.Q. Seçilmiş əsərləri / C.Q.Bayron. – Bakı: Şərq-Qərb, –2006. – s. 100

⁹ Yenə orada, – s. 107

Dissertasiyanın “C.Q.Bayronun “Şərq poemaları”nın Azərbaycan dilinə tərcüməsində fərdi üslubun xüsusiyyətləri” adlanan III fəslində problem 4 paraqraf daxilində həllini tapır. İlk olaraq “*Bədii tərcümədə məcazlar sistemi (metafora, metonimiya, sinekdoxa, epitet)*” problem səviyyəsində qoyulub araşdırılır.

Azərbaycan ədəbi-mədəni mühiti C.Q.Bayronun yaradıcılığını, onun istedadının miqyas və düşüncə özəlliyini məhz tərcümələr vasitəsi ilə öyrənmişlər. Burada, heç şübhəsiz, tərcüməçinin fərdi üslubu, düşüncə və dil zənginliyi, tərcümə bacarığı bir tərəf kimi diqqət önünə gəlir. Ümumiyyətlə, “*fərdi üslub həyatı obrazlı mənimsəmənin orijinal üsullarla ifadə vasitəsidir*”¹⁰. “Gavur”, “Şilyon məhbusu”, “Mazera”, “Abidos gəlini”, “Korinfin mühasirəsi” poemalarının Azərbaycan dilinə tərcüməsi fərdi üslubun özünə-məxsus çalarları ilə səciyyəvilik qazanır.

Poetik fiqurların (metafora, metanimiya, epitet, sinekdoxa və s.) kəsb etdiyi məna mətn daxilində dalğalandırdığı səs və məna çalarları ilə işarəvilik qazanır. Bütün bunlar isə özlüyündə işarəvi dil, yaradıcılıq aktı, təfəkkür arxetipləri və müəllif obrazı (yaradıcı imkanları) müstəvisində mükəmməl bir mənzərəni ortaya qoyur. C.Q.Bayronun “Şərq poemaları” orijinal və tərcümə kontekstində bunları aydınlaşdırmaq üçün geniş imkanlar yaradır. Bədii təsvir vasitələri (epitet, təşbeh, metafora, metonimiya, simvol) və bədii ifadə vasitələri (bədii sual, təzad, təkrir, anafora, epifora, mübaligə, inversiya, kinayə) dilin bədii-estetik qatını təmin edən komponentlər kimi obrazlılığı, ekspressivliyi təmin edən vasitələrə çevrilir. Məsələn, “ləpələr sakitcə oxuyur laylay”, “elə bil sahilədən sahilə gəlir, yaşıl yarpaqların pıçıltıları”, “rübab tellərinə toxunub külək”, “qəzəb döndərərmiş ət qəlbi daşa”, “sərin məlhəm kimi sopsoyuq hava, öpdü ehməllicə onun alnını”, “dilsiz sakitliyin qoynunda hərdən” və s. poetik fiqur funksiyasında bədii bütövlüyün təsirliliyi və emosionallığı baxımından mətnə əlavə çalar qatır. C.Q.Bayronun “Şərq poemaları”nın Azərbaycan dilinə tərcüməsinin poetik sistemi

¹⁰ Hüseynov, M. Dil və poeziya / M.A.Hüseynov. – Bakı: Elm, – 2008. – s. 313-314

bütün bunların tamlığında yaradıcı istedadını, onun fərdi üslub sahibi kimi nələrə qadir olduğunu aydınlaşdırmağa köklənmişdir.

Məcazlar sistemi və onun ehtiva etdiyi məzmun sənətkar fərdiyyətinin həddləri çərçivəsində bədii mətnə gətirilir və bu fərdiyyətin müəyyənləşdirici meyarı olaraq diqqət önünə gəlir. “Küləklər baş qoymuş dalğalar üstə”¹¹, “skiflər əlindən qan ağlardı, qan”¹² misralarında “baş qoymaq”, “qan ağlamaq” dil zənginliyində işləklik qazanmış məcazlardır. Obyektin mahiyyətinə dərinlən nüfuz edə bilmək istəyindən irəli gələn bu cür sintaktik fiqurlar lirik qəhrəmanın fikir və düşüncələrini, situasiyaları ifadə edib çatdırmaq istəyindən qaynaqlanır. “Əngin səmalarda laqeyd üzən” misrasında “əngin səma” ifadəsindəki epitetin işləkliyi “laqeyd üzmək” deyimini ilə metaforikləşir. “Körfəz şüşə kimi dübbədüz, hamar”, “heyhat, o baxışlar buz kimi sərin”, “adamaı seyr edir nə qədər üzdən, hələ də yanaqlar qızılgül kimi” və s. bənzətmələr şeirin poetik siqlətinə əlavə ovqat qatmışdır. Bütün bunlar orijinalda olan dil faktlarının məcazlar (metafora, metonimiya, sinekdoxa, epitet), poetik fiqurlar səviyyəsində tərcümədə özünə yer aldığını aydınlaşdırır.

III fəslin II paragrafı “**C.Q.Bayronun “Şərq poemaları”nın rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsinin dil xüsusiyyətləri**” adlanır. Məlum olduğu kimi, “Şərq poemaları” silsiləsinə daxil olan “Şilyon məhbusu” Azərbaycan dilinə orijinaldan və rus dilindən tərcümə edilmişdir. Orijinaldan şair, tərcüməçi Ənvər Rza tərcümə etmişdir. Rus dilindən tərcümə isə xalq şairi Rəsul Rzaya aiddir. Maraqlıdır ki, R.Rza üslubu və sözə həssaslığı tərcümə prosesində bir tərəf kimi görünür. “Məzarda da əzab verməkçin ona, zindan qismət oldu övladlarına” deyən müəllif orijinalda altı qardaşın acı taleyini diqqət önünə gətirir.

C.Q.Bayronun “Kəllədən düzəldilmiş qədəh üzərində yazı” (“Lines inscribed upon a cup formed from a skull”) adlı ictimai-fəlsəfi şeirini B.Vahabzadə Azərbaycan dilinə tərcümə (1956)

¹¹ Bayron, C.Q. Seçilmiş əsərləri / C.Q.Bayron. – Bakı: Şərq-Qərb, –2006. – s.

106

¹² Yəni orada, – s. 153

etmişdir. Bu şeirin ruhu ilə B.Vahabzadənin düşüncələri arasında yaxınlıq tərcüməyə də öz təsirini göstərmişdir. “Şərq poemaları”nın Azərbaycan dilinə tərcüməsinin dil və üslub xüsusiyyətləri bütün parametrləri ilə mahiyyəti əks etdirməyə, sintaktik fiqurların işləklik mənzərəsinə və mətn daxilində sərgilədiyi məzmunu, fonopoetik, morfo poetik mənzərənin ifadəliliyinə bağlanır.

“C.Q.Bayronun pyeslərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsində dil xüsusiyyətləri” adlanan III paragrafda sənətkarın yaradıcılığının tərcümə müstəvisində sərgilədiyi mənzərə problem olaraq təhlil olunur. “Qabil” görkəmli sənətkarın yaradıcılıq imkanlarını aydınlaşdırmaq baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

“Qabil” pyesi 1934-cü ildə M.Təhmasibin tərcüməsində çap edilmişdir. Tərcümədə “Qabil” bir sıra fərqliliklərlə, tərcüməçi əlavələri ilə səciyyələnir. Belə ki, tərcüməçi Bibliyadakı (İncildə) obrazların adlarını Müqəddəs kitabımız Qurani Kərimdə olan adlarla əvəz etmişdir. Bildiyimiz kimi, Bibliyada (İncildə) Adəm və Həvvanın cənnətdən qovulma əhvalatı cüzi fərqlə Qurani Kərimdə də verilmişdir və müsəlman aləmi Yeva obrazını Həvva kimi, Kaini Habil kimi, Abeli Qabil kimi tanıyır. C.Q.Bayron “Qabil” pyesini nəzmlə qələmə alsada, əsər nəsr formasında tərcümə edilmişdir.

Dini kitablarda (“İncil” və “Quran”da), xalq yaradıcılığında, mif, əfsanə və rəvayət nümunələrində bu mövzu özünü geniş şəkildə göstərmiş və bu gün də göstərməkdədir. C.Q.Bayron da öz yaradıcılığında bu mövzudan bəhrələnməklə dünya ədəbiyyatına ölməz bir sənət abidəsi bəxş etmişdir.

Pyesin obrazlar silsiləsi kişilər (Adəm, Habil, Qabil), ruhlar (Mələk, İblis), qadınlar (Həvva, Ada, Sella) şəklində maraqlı doğuracaq simmetriyaya əsaslanır. Başlanğıcda cənnətin yanında bir yerdir. Günəş təzəcə doğur, Adəm, Həvva, Habil, Qabil, Ada, Sella ibadətə məşğuldurlar, Allaha dualar edirlər. *“Adəm. Ey ulu Tanrı, ey xalığı-hikmət! Ey bir əmr ilə qaranlıqları yarıb dünyalar yaradan sonsuz ulu Tanrı! Səcdələr, şəraflər olsun sənə! Sübhün bu saf salamını qəbul et!*

Həvva: Ey işıqlı gün yaradan! Ey sübhü gecənin zülmətindən ayıran! Ey siləri parçalayan! Ey Yəhya! Salamlar, səcdələr olsun sənə!

*Habil: Ey təbiəti su, od, torpaq və havaya ayıran, ey Günəş və Ayın tanrısı, ey səni və sənin bütün yaratdıqlarını sevən və şükürlər içində yaşayanları yaradan böyük xəliq! Təhsinlər, salamlar olsun sənə”!*¹³. Göründüyü kimi, mətn informasiyası səhnə əsərlərinə məxsus özəllikləri özündə əks etdirməklə, həm də obrazların daxili mahiyyətini zəngin dil faktları ilə çatdırmaq məramına köklənmişdir. “Qabil” pyesinin tərcüməsində özünü göstərən poetik fiqurlar, frazemlər, onomastik vahidlərin mətn boyu sərgilədiyi mənzərə və s. əsərin mövzusunun tutmuş struktur səviyyəsinə, dil komponentlərinə qədər nə varsa hamısı bədii mətnin bütövlüyünə hesablanmışdır. Bütün bunlar C.Q.Bayronun “Qabil” əsərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsində sintakmatik və paradiqmatik səviyyənin gerçəklik mənzərəsini aydınlaşdırır.

Üçüncü fəslin sonuncu paragrafi “**C.Q.Bayronun poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsində dil xüsusiyyətləri**” adlanır. C.Q.Bayronun yaradıcılığının Azərbaycan dilinə tərcüməsində mühüm istiqamətlərdən birisi ədibin lirikası ilə bağlı tərcümə problemlərinin öyrənilməsidir.

Şairin lirikasının ingilis və rus dilindən tərcümələri üzərində aparılan müşahidələr özlüyündə mahiyyətin aydınlaşması kontekstində bir neçə müstəvidə ümumiləşdirmələri gərəkli edir:

a) orijinaldan (ingilis dilindən) tərcümələrin aparılması təmsalında tərcümə dilinin linqvistik xüsusiyyətlərinin təhlili;

b) rus dilindən tərcümə əsasında aparılmış tərcümələrdə dil və üslub xüsusiyyətləri;

c) ingilis, rus və Azərbaycan dilində olan nümunələrin təhlili və tərcümə səviyyəsi və s.

C.Q.Bayron poeziyasından nümunələr Azərbaycan dilinə R.Rza, A.Aslanov, İ.Rəhimov, N.Gəncəli, Ə.Rza, R.Yusifovlu, Ə.Fərzəli, K.Nəzirov, Ş.Xəlilli və başqaları tərəfindən tərcümə edilmişdir. Maraqlıdır ki, C.Q.Bayronun “Mən səni gülən gördüm”, “Ürəyim darıxır”, “Ömrü başa vurdun”, “E – yə”, “Ağlayan qız”,

¹³ Bayron, C.Q. Seçilmiş əsərləri / C.Q.Bayron. – Bakı: Şərq-Qərb, –2006. – s. 179

“Alboma” və s. şeirləri müxtəlif ədiblər tərəfindən tərcümə olunmuşdur.

Əhəd Muradxanlı şairin “Ömrü başa vurdun”, “Ürəyim darıxır”, “E – yə”, “Alboma”, “Ağlayan qız” və s. şeirlərini Azərbaycan dilinə orijinaldan tərcümə etmişdir. “Ömrü başa vurdun” şeirinin tərcüməsində sözün emosional-hissi potensialı və estetik qavramı şüur hadisəsi olaraq mahiyyəti təqdimə köklənir.

C.Q.Bayronun poetik nümunələri sırasında “Ürəyim darıxır” şeiri şairin dünyagörüşünü, düşüncələrini əks etdirmək baxımından tipikdir. Tərcüməçilər də onun lirikasından ayrı-ayrı nümunələri Azərbaycan oxucusuna təqdim edəndə bu nümunəyə həmişə həssaslıq göstərmişlər.

Dissertasiyanın **“Nəticə”** hissəsində tədqiqatın yekunları aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

1. Tərcümə ədəbiyyatı ədəbi-mədəni prosesin və ədəbi həyatın ümumi axarına istiqamət verən və onu həmişə axtarışa sövq edən düşüncə tipidir. Onun geneoloji sistemi, nəzəri-konseptual mənzərəsi xalqları və mədəniyyətləri öyrənməyə köklənir. C.Q.Bayron yaradıcılığının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin lingvistik xüsusiyyətləri səviyyəsində araşdırma da həmin tarixi-mədəni axarın bir hissəsi olaraq funksional səciyyəsi ilə diqqət önünə gəlir.

2. Ədibin yaradıcılığı orijinaldan və rus dilindən tərcümələr əsasında Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitinə çatdırılmışdır. Aparılan tərcümə işlərinin dil müstəvisində sistemli və tipoloji təhlili tərcümənin orijinalı hansı səviyyədə əks etdirmə imkanlarını əhatə edə bilməsi haqqında dolğun təsəvvür formalaşdırır.

3. Tərcümələr və haqqında yazılanlar “bayronizmi”, “bayronvari qəhrəman” və s. haqqında təsəvvürləri etnik yaddaş kodu olaraq təqdimə köklənmişdir. Çünki C.Q.Bayron ruhunun, düşüncəsinin ifadə formulası dildir və onun istedadının sərgilədiyi mənzərə ecazkarlıq nümunəsi olaraq dillə reallaşmışdır.

4. Ayrı-ayrı ədiblər təmsalında və müxtəlif zaman kəsiklərində olan tərcümələrin lingvistik xüsusiyyətlərinin tədqiqi şeir dilinin məziyyətləri baxımından ciddi təsəvvür formalaşdırır.

Orijinalın üslubu və tərcümə üslubu, onların sərgilədiyi mənzərə, oxşarlıq və fərqlilik səciyyəsi, fonopoetik, morfopoetik sistemin

yaratdığı poetiklik, simmetriya, sintaktik fiqurların bədii mətnə gətirdiyi ovqat və s. sistemli yanaşmalarda mükəmməl bir təsəvvürlə təhlillərə zərurət yaradır.

5. “Şərq poemaları” (“Gavur”, “Abidos gəlini”, “Korinfin mühasirəsi”, “Şilyon məhbusu”, “Mazera” poemaları), “Qabil” və s. C.Q.Bayron yaradıcılığının mahiyyətini, istedadının mündəricəsini müəyyənləşdirən və şərtləndirən əsərlərdir.

C.Q.Bayron yaradıcılığının ana axarlarından birini Şərq mədəniyyətinə, tarixinə, adət-ənənəsinə, mif və folklor örnəklərinə, məişətinə həssaslıq və sonsuz maraq təşkil edir. Əsərlərində bunun ifadəlilik məqamları, bədii nümunələrin poekulturoloji fakturasında nümayiş olunan təfəkkür intelleksiyası, söz ecazkarlığı və türk sözlərindən hadisə və əhvalatların ümumi axarına uyğun istifadə imkanları xüsusi önəm daşıyır.

6. İngilis ədəbiyyatının qüdrətli simalarından olan C.Q.Bayron yaradıcılığının Azərbaycan dilinə tərcüməsində gərəkli işlərə imza atmış ədiblər bədii mətnin ruhunu və qayəsini, sənətkar dilini və üslubunu qoruyub çatdırmaq baxımından nümunə olmuşlar.

7. Tərcümənin norma və normativləri, kateqoriyaları (ekvivalentlik, adekvatlıq, variantlıq və s.) baxımından aparılan təhlillərdə fərdi üslubun funksional rolu aşkarlanmışdır.

Ayrı-ayrı tərcümə nümunələrində əsərin ruhunun, ideyasının saxlanma səviyyəsi, xalq dilinin zənginliklərindən gələn ifadə özünə-məxsusluqlarının bir prinsip olaraq qorunuşu tipoloji kontekstdə izlənmiş və maraqlı qənaətlərin ortaya çıxması üçün əsas olmuşdur.

8. “Şərq poemaları”nın, eləcə də digər əsərlərinin tərcüməsində dil baxımından fərdi üslub səviyyəsində ümumişlək sözlər, onomastik leksika (antroponimlər, toponimlər, hidronimlər, kosmonimlər, zoonimlər), peşə-sənət sözləri, ekzotik sözlər, varvarizmlər, poetik sözlər, sözlərin məna qrupları (omonim, sinonim, antonim), frazeoloji vahidlər və onların işləklilik mənzərəsi uğurluluqla qorunmuşdur.

9. Ədibin poetik irsinin Azərbaycan dilinə tərcümə prosesində özünü göstərən problemlər (tərcümə əsərlərində rast gəlinən nöqsanlar) obyektiv və subyektiv səbəblərə bağlanır.

10. C.Q.Bayronun poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcü-

məsinin linqvistik xüsusiyyətlərinin sistemli təhlili bədii tərcümənin linqvistik problemlərinin öyrənilməsi, bu sahədə əldə edilmiş nəticələr, Azərbaycan dilçiliyində tərcümə ilə bağlı aparılmalı olan tədqiqat işlərində gələcək perspektiv istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsi haqqında dolğun təsəvvür formalaşdırır və daha geniş tədqiqatların aparılmasını zəruriləşdirir.

Dissertasiyanın əsas nəticə və yenilikləri müəllifin çap olunmuş aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır.

1. Bayron yaradıcılığında Şərq mövzusu // Görkəmli ictimai xadim, Xalq şairi, akademik Bəxtiyar Vahabzadənin anadan olmasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “Bəxtiyar Vahabzadə və Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı: “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, – 29 oktyabr 2015-ci il, – 2015, – s.227-230

2. Bədii tərcümə və onun müasir dövrdə rolu // “Kitabi-Dədə Qorqud” və Türk dünyası. “Kitabi-Dədə Qorqud”un tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi konfransın materialları. – Bakı: “Araz” nəşriyyatı, – 29 dekabr 2015-ci il, – 2015, – s.563-567

3. XIX əsrdə Corc Qordon Bayron yaradıcılığında lirik-romantik tipli poema janrı // – Naxçıvan: AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. “Axtarışlar” jurnalı, – 2017. Cild 7, № 1, – s. 76-79

4. Лингвистические особенности поэзии Джорджа Гордона Байрона (Corc Qordon Bayron poeziyasının linqvistik xüsusiyyətləri) // – Kiyev: Литератури свиту: поэтика, ментальность и духовность, – 2017. Випуск 8, с. 163-172

5. C.Q.Bayronun “Şərq poemaları”nın Azərbaycan dilinə tərcüməsində dil xüsusiyyətləri // – Bakı: Təfəkkür. Elmi xəbərlər jurnalı, – 2017. № 2 (14), – s. 86-90

6. Corc Qordon Bayronun “Gavur” poemasında bəzi üslubi məqamlar // Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 95 illiyinə həsr olunmuş Gənc tədqiqatçıların II Beynəlxalq Elmi Konfransı (II International Scientific conference of young researchers), II kitab, – Bakı: Bakı Mühəndislər Universiteti

“Veysəloğlu” nəşriyyatı. – 27-28 aprel 2018-ci il, – 2018, – s. 1402-1403

7. C.Q.Bayronun “Şərq poemaları”nın Azərbaycan dilinə tərcüməsində dil xüsusiyyətləri // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2018, № 1(105), – s. 273-275.

8. İngilis romantizminin nümayəndəsi C.Q.Bayronun poeziyasında məcazlar sistemi // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2019, № 3(111), – s. 306-308.

9. H.Cavid və C.Q.Bayron yaradıcılığında romantik qəhrəman konsepsiyası // Elm və təhsilin aktual problemləri. I Beynəlxalq Elmi konfransın materialları, – Ankara- Bakı: Ertem Kafkars eğitim yayınları, – 15 oktyabr 2019-cu il, – 2019, – s. 325-329

10. Corc Qordon Bayronun “Şərq poemaları”nın Azərbaycan dilinə tərcüməsinin dil və üslub problemləri (Language and Style Problems of translation of Jorge Gordon Byron’s “Eastern Poems”into Azerbaijani language) //–Varşava, Polşa: International journal of innovative technologies in social science (İctimai elmlərdə innovativ texnologiyalar. Beynəlxalq jurnal, – 2021. № 4 (32), – s. 17-20

11. Corc Qordon Bayronun “Şərq poemaları”nın Azərbaycan dilinə tərcüməsində fərdi üslubun təzahürü (The “Poems of the East” by George Gordon Byron manifestation of individual style in translation Azerbaijani) // International AEGEAN Conferences on Social Sciences. Humanities –V, –İzmir, Türkiyə: ISPEC Publishing House nəşriyyatı, – february 25-26, – 2022, –s. 17-18

Dissertasiyanın müdafiəsi ____ 2022-cı il tarixdə saat ____ - da Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.39 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Azərbaycan Respublikası, Naxçıvan Muxtar Respublikası, Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərciyi, AZ7012, Naxçıvan Dövlət Universitetinin əsas binası, I mərtəbə.

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Naxçıvan Dövlət Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat ____ 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 24 iyun 2022-ci il

Kağızın formatı: 60x84^{1/16}

Həcm: 42956 işarə

Tiraj: 100